

Hankovszky Tamás

Johann Gottlieb Fichte

In Frenyó Zoltán (szerk.): *Konzervatív arcképek*. Budapest, L'Harmattan, 2021. 63–70.

Johann Gottlieb Fichte 1762-ben szegény családban született a szászországi Rammenauban. Egy tehetségére felfigyelő báró jóvoltából tanulhatott a jénai majd a lipcsei egyetemen, ahol főként teológiát hallgatott, de diplomát nem szerzett. Ezután tíz évig házitanítóként működött, és közben filozófiával foglalkozott. 1790-ben megismerte Kant kritikai trilógiáját, és hatására feladta korábbi determinizmusát és az emberi szabadság hite mellett kötelezte el magát. 1791-ben felkereste Kantot, és hogy kivívja nagyrabecsülését, megírta a *Minden kinyilatkoztatás kritikájának kísérletét*, amely Kant kiadójánál jelent meg. Mivel a Königsbergtől távolabb terjesztett példányokról hiányzott a szerző neve, a könyvet a filozófiai közvélemény Kant művének hitte. Mikor a szerzősége fény derült, Fichte egy csapásra elismert filozófussá vált, és annak ellenére is professzori felkérést kapott Jénából, hogy időközben két szélsőségesen liberális politikafilozófiai műve is megjelent. 1793-ban megnősült. Ugyanekkor egész későbbi életművét meghatározó filozófiai belátásokra tett szert, így 1794-ben önálló filozófiai rendszer, a tudománytan kifejtésével kezdhette meg professzori tevékenységét. Előadásai rendkívül népszerűek voltak, de újra meg újra konfliktusba keveredett a randalírozó hallgatói egyletekkel, a kollégáival és a (vallási) hatóságokkal. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy az egyik írását kísérő úgynevezett ateizmus-vita következtében 1799-ben meg kellett válnia katedrájától. Berlinbe költözött, ahol előadásokból és publikációkból élt, majd erlangeni professzorrá nevezték ki. Mivel nem fogadták el a jelentkezését, hogy a seregeket buzdító szónokként a fronton szolgáljon, a királyi udvarral együtt Königsbergbe menekült Napóleon elől, ahol professzori állást kapott, és cenzorként felügyelte a sajtóhírek patriotizmusát. Közben közelről szemlélhette a porosz államgépezet tehetetlenségét, de tanácsait sem a nagypolitika, sem az egyetemszervezés terén nem fogadták el. Visszatért a francia megszállás alatt álló Berlinbe, és 1807/08 telén nagy bátorságról tanúságot téve megtartotta a *Beszédek a német nemzethez* című előadássorozatot. Az 1810-ben induló berlini egyetem első választott rektora és bölcsészkarának első dékánja lett. Rektori megbízatásáról azonban hamar lemondott, mert nem tudta elviselni, hogy a szenátus igazságtalanul foglalt állást egy szegény zsidó diákkal szemben egy rangos család sarjával való konfliktusában. 1814-ben hunyt el tífuszban, amelyet a visszavonuló napóleoni hadak elleni harcban megsérült katonákat ápoló feleségétől kapott el. Egyetlen gyermeke, Immanuel Hermann, maga is jelentékeny filozófus lett.

A korai útkeresést leszámítva filozófiája az ateizmus-vita mentén két fő korszakra osztható. Vitatott, hogy mennyire éles a fordulat, amely ekkoriban történt, de valószínűleg azoknak van igazuk, akik hitelt adnak Fichte önértelmezésének, amely szerint bár őt magát megváltoztatták a felismerései, filozófiája semmit nem változott. Az viszont tagadhatatlan, hogy két radikálisan különböző nézőpontból fejtette ki meglátásait, ami abban is tetten érhető, hogy a jénai korszakot uraló fogalom, az *én*, helyét Berlinben az *Isten*, a *lét*, a *fény* és az *élet* rokon értelmű fogalmai és metaforái veszik át. Korábban az individuális emberből és az ő empirikusan meghatározott tudatából indult ki, és innen kívánt absztrakció és reflexió segítségével a személytelen és abszolút énhez, avagy észhez jutni. 1800 után viszont az egyesnek és az általánosnak, a relatívnek és az abszolútnak ugyanezt a viszonyát a másik oldalról ragadta meg, és egy személytelen, tudat nélküli létből kiindulva közelített az annak megnyilvánulásaként felfogott tudathoz, illetve ennek tárgyához, a világhoz. Míg korai korszakában annak megértése jelenti a filozófiai feladatot, hogyan jutunk arra a gondolatra, hogy más eszes lények is vannak rajtunk kívül, akikkel kapcsolatokat kell létesítenünk, a kései korszakban az egyes ember eleve az abszolút lét sokféle megnyilvánulásai egyikének, és eleve egy közösség tagjának kell, hogy tekintse magát.

Fichte érett filozófiájának egysége nyilvánvalóbban abban mutatkozik meg, hogy mindvégig monista és idealista volt, illetve, hogy legfontosabb törekvése a szabadság megértése és az előtte álló teoretikus akadályok lebontása volt. *Monizmus* jegyében igyekezett mindent egyetlen elvből levezetni. Abból az *idealista* belátásból pedig, hogy bármi, amiről azt gondoljuk, hogy van, *számunkra* van, vagyis minden dolog csak *tudott* dolog, az következett, hogy az ész lett az az elv, amelyből mindent levezetett. Mivel a filozófia alapvető feladata ennek megfelelően a dolgokra vonatkozó tudásunk természetének feltárása, Fichte saját filozófiáját a rendszerbe szervezett tudás tudományának, tudománytannak tekintette. A tudást a legáltalánosabb szinten ragadta meg, vagyis azokat a tapasztalattól független, szubjektív feltételeit igyekezett feltárni, amelyek minden tudás lehetőségét megalapozzák. E transzcendentális vizsgálat így a tudás szubjektumáról is képet alkotott. Fichte döntő felismerése az volt, hogy csak azért ismerünk meg, hogy cselekedhessünk, vagyis hogy az ész végső soron *gyakorlati*. A gyakorlati ész mint akarat abszolút *szabad*, az embernek pedig mint eszes lénynek az a rendeltetése, hogy az önmeghatározás értelmében szabaddá váljon.

Fichte kísérlete, hogy filozófiáját teljes és részletes rendszerként fejtsse ki, kudarcba fulladt. A szubjektum és a tudás alapvető struktúráit feltáró szűkebb értelemben vett tudománytanát húsz év alatt húsznál is több alkalommal fogalmazta újra, döntően előadások formájában, amelyek nagy része csak vázlatok vagy hallgatói lejegyzések formájában maradt

fent. Főművének első jénai egyetemi kurzusának jegyzet gyanánt kiadott anyaga, *A teljes tudománytan alapja* tekintendő. A filozófia szokásos diszciplínáit szintén előadások formájában fejtette ki, de több könyvalakban is napvilágot látott közülük. Megkülönböztetett figyelmet szentelt az erkölcstannak és a politikai filozófiát is magában foglaló jogtannak, de visszatérően tárgyalta a nevelés, a történelem és a vallás problémáit is.

Fichte nézőpontváltásának hatása a politikai filozófia területén érvényesült legkésőbb, mégis itt a legszembetűnőbb, mert *ezt* a Poroszország Napóleonnal szembeni vereségéből levont tanulságok is erősítették. Noha mindvégig a szabadság lehetőségét vizsgálta, a liberalizmusostól, a politikai racionalizmustól és a kontraktualizmustól a konzervativizmusig, a politikai tapasztalat és a hagyomány rehabilitálásáig és a nemzet felfedezéséig jutott. 1793-ban az *Adalékok a közönségnek a francia forradalomról alkotott ítéletei helyesbítéséhez* című művében még a Rehberg által képviselt burke-i konzervativizmust támadta, miközben a kanti etikából kiindulva *a priori* elvekből igyekezett bizonyítani a forradalom legitimitását. Úgy vélte, mindarra, amire erkölcsi kötelességünk teljesítéséhez van szükségünk, *elidegeníthetetlen* jogunk van, ezért a társadalmi szerződés az embernek csak azokat a jogait érintheti, amelyek az erkölcsi törvény által nem szabályozott, úgynevezett *megengedett* cselekvésekkel kapcsolatosak. Ha valakinek a partnerei nem teljesítik a vele szemben vállalt kötelezettségeiket, vagy elidegeníthetetlen jogait sértik, egyoldalúan is felmondhatja a társadalmi szerződést. Bármikor megteheti, hogy a jog szférájából a tiszta moralitáséba vonul vissza, vagy másokkal köt szerződést.

E gondolatok háttérében az az elképzelés húzódik meg, hogy társadalmi kötelékeink másodlagosak, mert az ember a természeti állapotban, önmagában véve is teljes lehet, ha autonóm és az erkölcsi törvényt követi. Ez az emberkép azonban a tudománytan belátásaival már nem volt összeegyeztethető. 1794-ben az *Előadások a tudás emberének rendeltetéséről* már „társadalmi ösztönt” tulajdonít az embernek, az 1796/97-es *Természetjog alapja, a tudománytan elvei szerint* interszubsztívitás-elmélete pedig azt állítja, hogy az én mivolt lehetőségének a másik embertől kapott elismerés is feltétele. Amikor pedig az emberek saját szabadságukat egymás javára kölcsönösen korlátozva szabadnak ismerik el egymást, *jogviszony* jön létre közöttük. Fichte így a jog *egészét* az erkölcstől független valóságként, *közvetlenül* a szubsztívitás alapstruktúrájából vezeti el, aminek három fontos következménye is van. Egyrészt a jog immár nem izolált szubsztívumokra, hanem eleve emberi *viszonyokra* vonatkozik, másrészt hangsúlyozottan nem érzületet, hanem *külső* magatartást ír elő, amiből harmadrészt a *kényszerítés* olyan lehetősége származik, amely morális alapokon nem volna igazolható. Ez utóbbi azért fontos eredmény, mert Fichte új alapokra helyezett elméletéből

különben éppúgy hiányozna egy stabil politikai közösség minden kötőanyaga, mint a korábbiakból. Arra ugyanis, hogy az egymást elismerő szubjektumok miért hoznak létre államot, és miért tartják be annak törvényeit, továbbra sincs jobb válasza, mint a kontraktualizmus egy Hobbeséhoz hasonló változata.

A következő tíz év publikációi arról tanúskodnak, hogy Fichte fokozatosan ráébredt, pusztán az egyéni érdekekre és a külső kényszerre egyrészt nem alapozható működőképes állam, másrészt egy ilyen állam ellentétben is állna azzal a végső céllal, amelynek eszköze kellene, hogy legyen, a szabadsággal. *Az erkölcsstan rendszere a tudománytan elvei alapján* lapjain felsejlik az állam egyénnel szembeni elsődlegességének gondolata, *A tökéletes állam* korábbi közösségek széttagozódásából, nem pedig magányos individuumok egyesüléséből eredezteti az európai államokat. *A jelenlegi kor alapvonásai* pedig azt az individualizmust ostromozta, amelyre Fichte korábbi politikai filozófiáját építette. Egy nemzeti-konzervatív fordulathoz azonban a napóleoni háborúk reálpolitikai tapasztalatai is kellettek. Az ezeket is figyelembe vevő *A patriotizmus és ellentéte* és a *Machiavelliről mint íróról* már azokhoz a művekhez tartozik, amelyekben Fichte politikai filozófiája összhangba kerül a gondolkodásának más területeit már néhány éve meghatározó nézőpontváltás következményeivel.

A Beszéd a német nemzethez, amely konzervatív szempontból kétségkívül Fichte legfontosabb munkája, abban látja a német államok vereségének végső okát, hogy nélkülözték azt az *összetartó erőt*, erkölcsi köteléket, amely az egyes német fejedelemségeket vagy ezek összességét hatékony ellenállásra tette volna képessé. Egy olyan állam ugyanis, amely kényszerítő mechanizmusával csak jogrendjének biztosítására törekszik, vagyis amely csak polgárai külső cselekedeteit kívánja meghatározni, nem számíthat azok egyéni érdekeket is feláldozó hősiességére. Ezért Fichte teljesen új alapokra kívánta helyezni a politikai közösséget, olyannyira, hogy legfontosabb kategóriája nem is az egy cél eszközeként önkényesen létrehozott és racionálisan megszervezett liberális állam, hanem az organikusan építkező, ugyanakkor az egyes ember számára eleve célként is megjelenő a nemzet lett.

A Beszéd – ahogy az 1813-as *Államtan* is, Fichte utolsó jelentős politikai filozófiai műve – felértékeli a *történelmet*, amelyet alapvetően nem véletlenszerű vagy önkényesen előidézett események egymást követő sorozataként, hanem a korábbi állapotokból kibontakozó továbbfejlődésként ragad meg. Történelme során a hagyományai és a kultúrája által egyesített nép individualitásra és sajátos karakterre tesz szert, ami lehetővé teszi, hogy természetes, ugyanakkor szellemi közösségként fogja fel magát. Fichte szerint a *nemzet* nem vérségi alapokon nyugszik, és tagjait nem a közös érdek vagy sors fűzi egybe, hanem a közös *nyelv* és

az általa megvalósuló közös *szellemi élet* kötelékei. Ennek megfelelően a német nemzet kitüntetettsége és az a neki szánt világtörténelmi feladat is, hogy az erkölcsi lét új korszakába vezesse át az *emberiséget*, nyelvének köszönhető. Fichte úgy vélte, Európában egyedül a németek őrizték meg eredeti nyelvüket, így csak számukra hozzáférhető az a szemantikailag kódolt ősi tudás, amely nélkülözhetetlen a szellem világában való tájékozódáshoz. A *humanitás*, a *liberalitás* és a *popularitás* kifejezések példáján mutatja be, milyen súlyos következményekkel jár akár néhány jövevényszó meghonosítása is. Bár e szavak a latinban értékes eszmékre utaltak, az újlatin nyelvet átvevő germán eredetű népek, például a franciák előtt szükségképpen rejtve maradt a valódi jelentésük, így azok előtt a németek előtt is, akik tőlük kölcsönözték őket. A hagyomány diszkontinuitása miatt rosszul felfogott eszmék által irányított német fejedelmek nem tudtak eleget tenni uralkodói feladataiknak, ami a hatalmuk elvesztéséhez vezetett, és az egész nemzet végveszélybe sodorta. Megoldást Fichte a *nemzeti nevelésben* látja, hiszen tökéletes államot csak a tökéletességre nevelt emberek alkothatnak. A minden népréteg számára kínált és kötelezővé tett nevelésnek az emberi természetben rejlő jót olyan mértékben kell kibontakoztatnia, hogy a cselekvés egyetlen mozgatórugójává váljon. Amikor az önzést visszaszorítja az *egész* és a *mi* eszméje, meghaladottá válik az ember és a polgár, a társadalom és az állam, az erkölcs és a jog korábban Fichténél is meglevő szembenállása.

Azokat az alapgondolatokat, amelyek Fichte filozófiáját általánosságban jellemzik, a nélkülük elképzelhetetlen német idealizmus (pl. Schelling, Hegel) és romantika (pl. Novalis, Hölderlin) formálta tovább. Korábbi politikai és jogfilozófiájából hatástörténetileg az elismerés elmélete bizonyult a legjelentősebbnek, de a marxizmus teoretikusai is gyakran ismerték fel előfutárakat *A tökéletes állam* szerzőjében (jóllehet a műben leírt társadalmi rend alapja éppen a magántulajdon). Kései korszakának politikai filozófiai főműve, a *Beszédek* alig túlbecsülhető hatást gyakorolt a nemzeti gondolat 19. századi formálódására. Mivel legalább annyira volt politikai tett, mint filozófiai értekezés, és nem merült ki az igazság keresésében, hanem erősítette a nemzeti öntudatot, hazaszeretetre és erkölcsi megújulásból fakadó cselkevésre buzdított, a 20. századi politika és propaganda is visszanyúlt hozzá. Eszméivel és retorikájával lelkesítették az első világháborúban harcoló német katonákat, a nemzetiszocializmus idején egy faji alapú nacionalizmus és antiszemitizmus ideológiájának megtámogatása érdekében éltek vissza velük, a cionisták viszont éppen benne látták azt a példát, amelyet követve a zsidóságot újra nemzetté formálhatják. A *Beszédek* máig a nemzetről való gondolkodás és a nacionalizmus megkerülhetetlen vonatkoztatási pontja maradt.